

1

ZUZANA KUSÁ

Sociológia 30, č. 2 1998

Ked' mi Peter Salner na sklonku minulého roku ukázal čerstvý výťažok tejto knihy, zarazila som sa uprostred blahoželaní. Možno vôbec hovoriť o kráse obálky, ak sú na nej fotografie žltých hviezd a označení koncentračných táborov? Alebo radovať sa z vyjdenia knihy, ktorá približuje ľudské utrpenie a krutosť v najhanebnejšom období tohto storočia?

Rozpaky z neprimeranosti ma mali varovať, že aj recenzovanie tejto knihy bude problematické. Je to tak. Aj keď sa azda môžem považovať za znalca postupov, akými sa zbierali a spracúvali materiály pre túto knihu, nedokážem ju posudzovať výhradne podľa akademických kritérií. Priznávam, že Salnerova kniha je pre mňa v prvom rade morálnym problémom. Metodologické či kompozičné otázky sa stali druhořadými.

Neznamená to však, že tieto otázky sú druhořadé aj pre autora. Pre jeho prácu s ukázkami životopisných rozprávání je typické starostlivé dodržiavanie všetkých zásad, ktoré sa od rigorózneho analýzy očakávajú. Explikuje použité postupy, svoj osobný vzťah k téme. Jeho interpretácie sú prísne zakotvené v spracúvaných svedectvách a dostupných historických prameňoch. Ako predstaviteľ tradície pozitívnej vedy zachováva odstup a takmer nehodnotí. Nuž, práve Salnerova oľahčujúca zdržanlivosť v súdoch, jeho veľkorysosť voči nežidovským čitateľom je obdivuhodná a zahanbujúca.

V úvodnej časti knihy nás Salner zoznamuje s históriou projektu zaznamenávania svedectiev ľudí, ktorí prežili holokaust. Projekt sa začal na Slovensku realizovať na podnet zahraničného objednávateľa - Yalskej univerzity - koncom roku 1994. Peter Salner bol jedným z radových výskumníkov projektu. V jeho rámci bolo u nás nameraných stodesať videozáznamov životopisných rozprávání. Sústreďujú sa, podobne ako ostatné, ktoré vznikli od začiatku tohto medzinárodného projektu v roku 1979, vo Fortunoff Video Archiv for Holocaust Testimony na spomínanej univerzite.

Autor upozorňuje, že projekt bol na Slovensku prvý svojho druhu - od skončenia vojny až do ro-

ku 1994 sa o zaznamenávanie dôsledkov holokaustu na individuálne osudy slovenských židov nepokúsila žiadna inštitúcia či jednotlivci. Okrem politickej a ideologickej nepriazne minulého režimu k podobným akciám viedli podľa Salnera k tejto nečinnosti aj ďalšie okolnosti. Tou najzávažnejšou je etická zábrana - obava z bolesti a traumy, ktorú môže spôsobiť rozpamätávanie sa a prítomňovanie si minulého utrpenia.

Salnerovo vysvetlenie a vyzdvihovanie predností videotechniky pre zachovanie autenticity svedectiev však nerobí túto nečinnosť menej znepokojujúcou. Čo ak by Yalská univerzita zavŕšila z nejakých príčin projekt skôr, ako tam na štipendijný pobyt zavítal Martin Bútora (hlavný koordinátor projektu), neskôr spolu s Ingrid Antalovou (Nadácia M. Šimečku)? Videotechnika poskytuje určite veľa možností, ale to základné - pokúsiť sa zachovať, a hlavne urobiť súčasťou našej pamäti jednotlivé osudy a utrpenia židovských rodín - by dokázal aj papier a ceruzka.

Aj týmito prostými nástrojmi možno dosiahnuť hlavný cieľ projektov *oral history* v ich úsilí o doplnenie tradičnej historiografie. Historiografia zobrazuje ako ľudské bytosti s tvárou, citmi, životnými plánmi a vzťahmi k iným ľuďom len príslušníkov spoločenskej elity, tvorcov dejín (historických makers). Bytie tých, ktorí nesú dôsledky ich veľkých rozhodnutí, vyjadruje len v kvantitatívnych veličinách. Cieľom projektov *oral history* je opäť vrátiť tým kvantitatívne vyjadreným ich ľudskú podobu, doplniť tradičný opis dejín o oživený a individualizovaný obraz tých, ktorí sa v ňom vyskytujú v štatisticky anonymnej „masovej“ podobe. Obrátenie sa práve k tejto téme, k zaznamenávaniu spomienok spoločenskej skupiny, pre ktorú boli čísla dovŕšením vylúčenia z ľudského spolubytia, až z podnetu zahraničných bádateľov zostane veľavravným svedectvom o našej sile priznať si vinu a schopnosti uctiť si vlastných predkov.

Salnerovým zámerom nebolo vytvoriť komplexné pojednanie o probléme holokaustu, ale najmä priblížiť ho z pozície jeho obetí. V úvodnej časti sa však, ako som už naznačila, venuje podrobne aj technickej stránke projektu. Táto časť je veľmi poučná pre všetkých záujemcov o realizáciu akéhokoľvek druhu projektu, postaveného na neštruktúrovaných rozhovoroch či životopisných rozprávaniach. Rozoberá tu otázky zvládnutia prítomnosti kamery počas rozhovorov a spôsob ich vedenia, otázky zvládania emotívneho

napätia, prednosti dvoch interviewujúcich nerovnakého veku a rodu a objasňuje spôsob využívania iných prameňov.

Priestor sa tu venuje aj etickým hraniciam výskumu; hraniciam bádateľskej zvedavosti. Sú to hranice bolesti - výskumníci nedokázali naliehať na interviewovaných ľudí, aby svoje zážitky opísali podrobnejšie, ak po slovách „Bolo to hrozné“, nasledovalo ticho alebo plač. V ukážkach uvádzaných v knihe možno nájsť nemálo pasáží, kde namiesto detailov je len takéto hodnotenie. Autor o tomto jave hovorí ako o plochosti, ktorá je dôsledkom redukujúceho prepisu obrazu. Ja by som si však dovolila hovoriť skôr o plochosti nášho jazyka. To naše rutinné nadužívanie slov vyjadrujúcich najsilnejšie negatívne emócie (hrozný je vriedok na nose či zaseknutý papier v kopírke) sploštuje bolesť druhých - sploštuje ju na veľkosť úmernú banálnym zážitkom opisovaným rovnakými slovami.

Pri členení kapitol, ktorých ťažiskom sú ukážky zo zozbieraných svedectiev, Salner volil chronologické hľadisko. Obdobie 1620 dní a nocí trvania holokaustu na Slovensku rozčlenil na etapy podľa kľúčových udalostí (prijímanie protizhidských zákonov, ustanovenie o transportoch, SNP a nemecká okupácia) a ich dôsledkov (druhoh perzekúcií), ktoré zásadným spôsobom menili formu a stupeň ohrozenia židovských rodín. Prvá kapitola *Pred holokaustom* je venovaná spomienkam približujúcim rodinný život rozprávačov a spolunažívanie ich rodín s majoritným obyvateľstvom pred rokom 1939. Ukážky podávajú svedectvo o vysokej vnútornej diferenciácii židovskej komunity (vo výške vzdelania, vo vzťahu k náboženstvu, typom bývania, vykonávaného povolania atď), vysokej miere začlenenia sa do miestneho spoločenstva a prevládajúcich pozitívnych spomienkach na spolužitie s nežidovskými rodinami. Svedectvá o protizhidských náladách (dnes málo známa udalosť výtržností vysokoškolských študentov v roku 1936 ako reakcia na premietanie filmu *Golem*) sú okrajové. Idylické spomienky sa však touto kapitolou vyčerpávajú. Druhá kapitola *Slovensko (1938-1944)* pokrýva štyri obdobia (1938-1941, 1942 - rok transportov, medziobdobie do vypuknutia SNP, obdobie od nemeckej okupácie do oslobodenia), postihujúce židovské obyvateľstvo osobitnými traumami. Z uvádzaných spomienok precítíme okrem iného neplatnosť dnes používaných kritérií ľudského poníženia. To, čo sa nám zdá neúnosné, mobili-

zujúce k akcii, je bod v stupňujúcej sa reťazi ľudského poníženia. Uvádzané spomienky sú v tejto, ako aj v ďalších kapitolách rôznym spôsobom triedené. Pozornosť je venovaná stratégiám úniku - pokusom o emigráciu a prijatím krstu, arizácii - vzťahom medzi arizátorom a pôvodným vlastníkom, atmosfére začiatkov transportov, skrývaníu sa, spôsobu života v pracovných táboroch (Nováky, Sereď, Vyhne), sebazáchovným aktivitám, starostlivosti židovskej komunity o vzdelávanie a výchovu detí, prežívaniu traumy rozbíjania rodín atď., atď.

Prežívanie životných zlomov a desivú každodennosť života na úteku, v neistých úkrytoch a v koncentračných táboroch približujú tretia (*Medzi SNP a oslobodením*) a piata kapitola (*V koncentrákoch*). Názov štvrtej kapitoly *Zabudnutý holokaust* nie je - aj keď by mohol byť - metaforou pamäti majoritného obyvateľstva. Táto kapitola opisuje drámu slovenských židov, ktorí sa ukrývali na území Maďarska. Determinujúcim rámcom uvádzaných svedectiev je v prílohe knihy uvedené plné znenie Zákona č. 198/1941 Nariadenie o právnom postavení židov (židovský kódex). Tento zákon som čítala prvýkrát a mala som dojem (podobne ako kolegovia, ktorým som jednotlivé paragrafy prečítala), že je to scenár absurdného divadla. Rafinovaná dôslednosť vo výpočte aktivít, v ktorých by bolo ešte možné odobrať človeku právo voľby a ponížiť jeho dôstojnosť (Hlava XII, paragraf 52 „židia nemôžu nadobudnúť oprávnenie loviť ryby“) sa zdá byť až smiešna tým, ako je neuveriteľná. A predsa je to riadne schválený zákon doplnený desiatkami upresňujúcich vyhlášok, ktoré formulovali, schvaľovali a ich dodržiavanie kontrolovali tisíce účastníkov - spoluautorov, a nie výplod dramatika, ktorý zabáva hŕstku excentrických divákov tým, že svet stavia na hlavu. Táto kniha však nie je knihou o probléme rozptýlenej zodpovednosti za tragédiu židov na Slovensku. Je skôr knihou o ľudskej pomoci, statočnosti. Ale najmä o strachu a bolesti. Ale keď ste už na konci, nevydýchnete si. Máte naopak pocit, že autor knihu ukončil na nesprávnom mieste. Prívčas. Aj keď v poslednej kapitole *Kedy skončil holokaust?* tému konca holokaustu otvára. Salner však zdôvodňuje nemožnosť vyblednutia skúsenosti holokaustu v židovských rodinách najmä štatistickými údajmi o časových rámcoch obmeny generácií. Pre mňa ale dojem neuzavretosti pramení z toho, že posledné z citovaných spomienok sa viažu k rokom 1945 a 1946 a len

okrajovo nájdeme zmienky o tom, ako po Tom žili a mohli žiť židia s Nami. Ako s Ich skúsenosťou mohli učiť deti dôverovať ľudskému svetu a univerzalite jeho princípov. Ak prežili. Ak deti mohli mať. Alebo čo cítia, keď počávajú prejavy snažiacce sa ospravedlniť štátne zriadenie, ktoré vylúčilo židov z ľudskej spoločnosti.

Dôvod pre striktné ukončenie výpovede o dráme židovského obyvateľstva je podľa autora prozaiický: výrobné náklady, stanovený počet strán. Rutinná požiadavka šetriť sa ale pri knihe tohto druhu nedá nazvať inak ako tupou perfídnoťou. To ďalšie, čo mi v knihe veľmi chýba sú neprerušované životné príbehy interviewovaných pamätníkov holokaustu a ich rodín. Aj keď ukážky z týchto príbehov tvoria jadro jednotlivých kapitol, sila individuálneho príbehu sa týmto kompozičným princípom stráca. Myslím na silu umožňujúcu osobne prežívať časť životného utrpenia tým, že za hrdinov individuálneho príbehu dosadzujeme seba a svojich blízkych. Svoje deti. Seba ako dieťa prežívajúce samo týždeň ukryté vo válove v cudzej maštali. Poznám autorove výhrady k takémtu usporiadaniu knihy - neúmerne by sa zväčšil rozsah a stala by sa čitateľsky únavná.

Ako som už uviedla, nie som schopná držať sa pri tejto knihe len akademických a tobôž nie komerčných kritérií. Preto - zrejme v rozpore so zdravým rozumom - tvrdím, že knihy tohto druhu by nemali brať ohľad na pohodlie čitateľa. Ich zmyslom je zachovať čo najúplnejšie zostávajúce fragmenty dlho a z rôznych príčin potlačovanej spoločenskej pamäti. Na druhej strane uznám, že rozsah (prípadne aj cena) by nemali zmeniť túto pamäť len na potencialitu konzervovanú v bezpečí archívov, ktorá nemá šancu stať sa predmetom poznávania a premýšľania.

Asi najsilnejším podnetom na premýšľanie (a azda aj na uskutočnenie dopĺňujúceho *oral history* projektu) je (v Salnerovej knihe skôr obchádzaný) problém pasivity obyvateľstva Slovenska a trpného (výnimky - prípady pomoci židovským rodinám - sú v spomienkach široko a s vďačnosťou opisované) prijímania reality protižidovských zákonov. Bolo pasívne akceptovanie týchto zákonov výrazom latentne prítomného antisemitizmu? Ak áno, aké boli jeho zdroje? Boli to len tradičné „ľudové“ predsudky? Alebo vnímanie židov ako „iných“, ich vyčleňovanie zo spoločnosti posilňovala v predchádzajúcich desaťročiach aj verejná rozprava? Preskúmať dobové myslenie by bolo potrebné aj preto, aby sme porozumeli, ako

sa nenormálnosť nenápadne zakoreňuje na vtedy „normálnych“ (no z dnešného hľadiska už morálne i právne neprípustných) postojoch k Druhému.

Ďalším silným podnetom na premýšľanie je otázka vývojaschopnosti morálneho citu ľudstva. Je oprávnené predpokladať, že morálne vedomie sa vyvíja a my, súčasníci, máme oveľa rozvinutejší cit pre všeľudské práva ako naši starí rodičia? Alebo je to len - ako ukázal napríklad Sternov výskum spomienok Nemcov na ich židovských spoluobčanov (pozri moja recenzia v *Sociológii* 25, č. 6) - osvojenie si nových sociálnych noriem verejnej rozpravy, vyžadujúcich verejne prejavovať „filosemitstvo“ a zakrývajúci pretrvávajúce od cudzenie medzi židovskou skúsenosťou a skúsenosťou majoritnej populácie?

K príklonu k tej menej optimistickej hypotéze ma nechtiac tlačí čerstvá skúsenosť z listovania v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (1997), kde som si overovala vysvetlenie dvojakého písania slova žid/Žid. Za týmto heslom (s. 938) mi autori slovníka ponúkali aj heslá židko (expr.), židák (pejor.) a židáčik (expr.). Táto ponuka by nebola zvláštna a dala by sa interpretovať ako pokus o objektívne zmapovanie stavu našej reči. Dala - ak by slovník obsahoval aj hanlivé či výsmešné pomenovania iných národností či vyznaní. Nie je to tak. V tomto slovníku nenájdete nemčúra či čecháčka. Hoci tieto označenia tiež počuť. Ak sa v týchto prípadoch bral ohľad na konvencie slušného správania, prečo len v týchto? A tak sa natíska vysvetlenie, že aj dnes možno vzťah k židom vyjadrovať formou, ktorú nie je prípustné použiť k ostatným národom...

Pochopila som, že možnosť písať o tejto knihe recenziu mala pre mňa hodnotu šance jednoznačne sa dištancovať a očistiť. Bola to však pochybná nádej. Holokaust, ako napísal Peter Salner a ako to možno vyčítať aj z takého nečakaného prameňa, ako je *Krátky slovník slovenského jazyka*, ešte nekončí. Prepáč, Peter.

2

MILOSLAVA KODOŇOVÁ

HOLOKAUST - PRÍBEH
S OTVORENÝM KONCOM

Mosty 13, 31. marca 1998

Dúfam, že smiem prirovnať knihu Petra Salnera Prežili holokaust k legendárnej deväťhodinovej Lanzmannovej snímke *Šoa* (veľké nešťastie). Obe diela spája nielen najstrašnejšia udalosť doterajších ľudských činov, od ktorej sa dejiny prinajmenšom euroamerickej civilizácie delia na dobu pred- a poosvienčimskú, udalosť, považovaná za znamenie konca novoveku. Film *Šoa*, u nás známy skôr v zlomkoch, a svedectvo Petra Salnera o holokauste slovenských židov, sú si blízke autentickosťou rozprávania i zobrazenia a dôsledkom: presvedčivosťou a vierohodnosťou.

Na nedávnej prezentácii knihy Prežili holokaust v jej úvode zverejnili údaje, ktoré posúvajú dielo do širších súvislostí. (...) Kniha zahŕňa stodesať svedectiev tých ľudí, ktorí holokaust prežili a boli ochotní rozprávať o bolestných zážitkoch. Na úvahy, či ide o vzorku dostatočne reprezentatívnu, odpovedajú čísla a fakty: Podľa sčítania ľudu z roku 1930 sa k židovskému vierovyznaniu u nás prihlásilo 136 734 ľudí. Aj keď zohľadníme prirodzené úmrtie alebo emigráciu židov do cudziny, podstatná časť z tých 136 tisíc holokaust zažila, ale neprežila. Tých, čo prežili podnes je 1294. Spolu s obeťami z území, ktoré Viedenská arbitráž prisúdila Maďarsku, je výsledkom šoa u nás smrť 90 tisíc občanov židovského pôvodu.

Cieľom osobného vyrozprávania prežitého holokaustu je zachovať jeho autentickosť ako pripomienku nasledujúcim generáciám, aby sa utrpenie obetí nestalo mýtom, či zaujímavým dávnym príbehom. Pretože „spomienka na utrpenie iného je tou tradíciou, ktorá zachraňuje demokraciu. Na rozdiel od spomienky na vlastné utrpenie, ktoré je koreňom konfliktov, je spomienka na utrpenie iných univerzálne platným kritériom pravdy, slobody a demokracie“. (Karol Moravčík, *Dominofórum* č. 10, 1998) Deväťdesiatisíc mŕtvych židov, nehovoriac už o šiestich miliónoch, to je číslo také absurdné, až podlieha prirodzenej entropii pamäti, pokušeniu vytesniť ho v záujme vlastného duševného zdravia z mysle.

Dokumentárny príbeh konkrétnej osoby si dokážeme predstaviť. Autentické svedectvo predstavuje videozáznam a s ním totožný slovný prepis rozprávania, bez akýchkoľvek redakčných zásahov - s výnimkou nevyhnutného skrátenia. S typickým hovorovým prejavom staršieho človeka, ktorý z prežitej hrôzy abstrahuje najmä zážitky najhlbšieho poníženia ľudskej dôstojnosti, premenu osoby v očíslovanú vec, nehodnú ani mena, a po smrti ani pochovania. Najťažšie bolo čítať o podnes trvajúcich výčitkách svedomia, že rozprávajúci vôbec prežil a mučivé úvahy, čo všetko snád mohol urobiť, aby zachránil aj niekoho iného.

Petrovi Salnerovi mnohí položili otázku, dokeď sa treba touto hrôzou zaoberať. Jeho odpoveď je v knihe. Doplním ju: Roku 1996 vyšla v Slovensko pedagogickom nakladateľstve účelová publikácia Ministerstva školstva SR autora M. S. Ďuricu Dejiny Slovenska a Slovákov, už v druhom vydaní. Pracovné tábory pre židov v Novákoch, Seredi a vo Vyhniciach a strediská v Žiline, Ilave, Degeši a v Nitre sa tu predstavujú ako najmodernejšie hospodárske podniky, dobre zásobené potravinami, so zabezpečenou školskou výchovou detí a zdravotníckou starostlivosťou, vybavenou aj zlatom na zubné protézy, čo si podľa Ďuricu iné obyvateľstvo nemohlo dovoliť. Skutočný charakter týchto táborov ako prestupnej stanice pred transportom do Osvienčimu a inde sa zakrýva slovom „vystahovanie“, ale mlčí sa o podstatnom - že počet „vystahovaných“ z pracovného do vykynožovacieho tábora sa skoro zákonite rovnal počtu mŕtvych či nezvestných.

Kniha Prežili holokaust je vybavená dôkladným slovníkom použitých historických a judaistických termínov Kataríny Hradskej. Nájdeme tu prehľadne zoradené protizidovské nariadenia a zákony Slovenského štátu, ktoré precíznym paragrafovým „ošetrením“ všetkých oblastí života vydávajú svedectvo o koncepčnom úsilí raz a navždy sa zbaviť „židovskej otázky“ na Slovensku. Slovníkové heslo „výnimky“ vecne odpovedá na časté prikrášľovanie slovenského holokaustu rečami, že veď židia predsa dostali mnoho výnimiek, ktoré ich zachránili pred vývozom. Keď raz bola úloha zabezpečiť transport tisíc ľudí, išlo ich naozaj tisíc, pretože výnimkára nahradil žid bez výnimky.

Trpké čítanie poskytuje v knihe uverejnený Slovenský zákonník o právnom postavení židov z roku 1941. V dvestosedemdesiatich paragrafoch

zhŕňa rasistickú ideológiu svojich autorov a je v niektorých ohľadoch voči židom ešte drastickjší, než nemecké norimberské zákony. Kniha uverejňuje aj ústavný zákon z 15. mája 1942 o vysťahovaní židov. Ten je popri zvrátenosti aj poučným o tradíciách našej neúcty k zákonu: právoplatnosť nadobudol 15. mája, avšak prvý transport židov odišiel zo Slovenska do Osvienčimu už 25. marca 1942.

Správa TASR z vyhlásenia Slovenskej národnej strany k 14. marcu 1998: Historická cesta Slovákov dejinami bola morálne čistá a rovná. Slovenský národ má z dôvodu najmenších politických hriechov medzi národmi Európy ako jeden z mála morálne právo posudzovať históriu a nie byť svetom odsudzovaný. • (skrátene)

3

KATARÍNA POPELKOVÁ HOLOKAUST OČAMI ETNOLÓGIE

OS, december 8/1997

Na pôde berlínskej Freie Universität som bola svedkom spontánnej výmeny názorov niekoľkých renomovaných historikov na tému, či a do akej miery je účelné a nakoniec i etické zo strany obetí postihnutých holokaustom neustále a v čoraz naturalistickejších formách evokovať v „tých druhých“ pocit viny. Výstavy hrozných fotografií, knižné vydávanie denníkov, zverejňovanie doteraz neznámych dokumentárnych filmových záznamov a nakrúcanie hraných filmov o osudoch židov počas druhej svetovej vojny, opatrených primeranou dávkou publicity, boli v tejto diskusii spomenuté ako impulzy, ktoré v intelektuálnom prostredí dnešnej nemeckej spoločnosti už, vraj, začínajú vyvolávať rozpaky.

Spomínajúc na túto diskusiu, brala som do rúk knihu Petra Salnera *Prežili holokaust*. (...) Téma, ani podrobnejší obsah problematiky nie sú už dnes slovenskej verejnosti, okrem iného aj vďaka historiografii, neznáme. Dôsledkami zmien nastolených sfašizovaným režimom Slovenskej republiky 1939-45 sa pri štúdiu sociálnych vzťahov v rámci mestských spoločenstiev prirodzene zaoberajú slovenskí urbánni etnológovia, a niektorí z nich, podobne ako P. Salner, sú už dlhšie spoluriešiteľmi uvedeného projektu. Napriek tomu je zmienené dielo - komplexne zamerané na

problematiku holokaustu- v slovenskej etnológii prvým svojho druhu. (...)

Z viacerých dôvodov - jedným z nich je aj na začiatku (ako akási intelektuálna „provokácia“) uvedený postreh nemeckých historikov, ďalším je snaha neovplyvniť vždy celkom odlišný dojem, aký poskytne kniha svojím obsahom každému čitateľovi, nie je na tomto mieste potrebné prezrádzať viac.

Čitateľ totiž, zaštitený clonou Salnerovho profesionálneho autorského rešpektu, môže viesť pri čítaní vnútorný dialóg, sám zaujímať postoje, formulovať otázky a nachádzať odpovede, vytvárať a prerábať určité fixné obrazy vo svojej mysli, rúcať či upevňovať mnohé stereotypy, alebo jednoducho: vždy znovu a znovu si uvedomovať relatívnosť dejín a ich posolstva a nakoniec i reality, ktorá nás obklopuje. Tieto rozmery v žiadnom prípade nemajú výpovede politikov a propagátorov, Ťažko sa hľadajú v publicistických materiáloch a v období, aké žijeme, a pri téme, o ktorej sa tu hovorí, nie sú samozrejme ani vo vedeckej spisbe.

Peter Salner v práci *Prežili holokaust* vďaka dlhoročnému uvedomelému cibreniu svojho metodického aparátu a zaobchádzania s materiálom pri jeho interpretácii (možno aj vďaka silnými tlaku, ktorý preňho osobne predstavovala samotná téma holokaustu), dosiahol úroveň, ktorú nazývam profesionálna. V disciplíne, akou je etnológia, pod tým rozumiem text, ktorý do maximálnej šírky osvetlí okolnosti skúmaného problému, navštívi predmet bádania z viacerých strán a vedome zruší stopy akýchkoľvek snáh po hodnotení zo strany autora (do dôsledkov to značí napríklad nielen uvádzanie protichodných dokladov, ale aj disciplínu pri používaní adjektív v komentári k výpovediam a pod.) Práca, napriek veľkému rozsahu a množstvu materiálu z výpovedí, nestráca charakter vedeckej štúdie od úvodu až po záver. Metodické postupy sú prísne odvodené od celkového zamerania a cieľov projektu, za „určité šťastie“ pre čitateľa možno však považovať fakt, že autor má „etnografické“ školenie a racionálne antropologické cítenie. Svoje skúsenosti zo štúdia rodiny a viacročných výskumov spoločenských vzťahov v mestách napojených na peripetie dejín strednej Európy 20. storočia doplnil pri zostavovaní úryvkov výpovedí židovských svedkov holokaustu do kapitol vytvorených prelínaním časového a vecného hľadiska, o moderné hľadiská rešpektujúce napríklad existenciu ženskej a mužskej „optiky“, faktor premenlivosti a výberovosti podľa

ľudskej pamäti, relativity určitých parametrov deja (čas či miesto) a pod. Voľba prezentovať vedecké poznatky o problematike holokaustu na Slovensku formou uvedenia maximálneho množstva výpovedí - teda surového materiálu, sa možno zdá nevďačnou. Zorný uhol sociálnej vedy, akou etnológia v Salnerovom prevedení je, však neprináša jednoznačné závery ani zovšeobecnenia. Otvára oči čitateľovi, aby mohol snáď ešte viac pochybovať, dávať veci do nových súvislostí a pokúsiť sa rešpektovať „pravdu“ každého jednotlivca.

A aká by bola moja odpoveď keby ma dnes - po prečítaní knihy Prežili holokaust - ktosi vtiahol do akademickej diskusie, či a dokedy ešte treba hovoriť o holokauste? Nevieť to iste, ale pravdepodobne podobná tej, ktorú v závere formuluje autor sám. Je v podstate jednoduchá, musí jej však predchádzať „natrávenie“ problému prečítaním celej knihy. A to sa podarí každému doslova jedným dychom. • (skrátene)

4

JÁN ŠTRASSER

RFE, 2. marca 1998

Anglický termín *oral history* sa prekladá ako „ústne dejiny“, no viac tomu zodpovedá význam „vyrozprávaná pamäť“. Je to spôsob, ktorý podstatnou mierou dopĺňa a neraz aj nahrádza historiografický výskum nejakého obdobia či udalosti dejín. Ide o dokumentáciu osobných spomienok priamych účastníkov či svedkov formou audio alebo videozáznamu. Pred dvadsiatimi rokmi profesor Hartmann na Yalskej univerzite v Spojených štátoch amerických začal touto metódou študovať jedno z najtragickejších období nielen v 20. storočí, ale v ľudských dejinách vôbec, pomenované slovom holokaust alebo šoa - nemeckými fašistami iniciovanú a uskutočnenú cieľenú genocídu židov. Vznikla medzinárodná vedecká akcia *Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust*.

V roku 1994 sociológ Martin Bútora inicioval slovenskú časť na tomto projekte. (...)

Jedným z výstupov tohto výskumu je aj jeho knižná podoba. 24. februára 1998 v bratislavskom Zichyho paláci predstavil Peter Salner knihu Prežili holokaust. Bola to vskutku veľmi zvlášť-

na vernisáž - tí skutoční autori knihy sedeli v publiku a z úst výskumníkov a realizátorov projektu počúvali slová úcty a uznania, ktoré patrili im - obetiam holokaustu, ktoré prežili a vydali svedectvo. Ako povedal Martin Bútora, pričínili sa o satisfakciu pamäte, o to, že táto doslova najtemnejšia stránka dejín homo sapiens nezapadne prachom zabudnutia. Bolo dojímavé sledovať reakcie ľudí, ktorí často proti svojej vôli oživilí tragické spomienky - urobili to najmä preto, lebo si uvedomili, ako ich je málo tých, čo prežili holokaust, a vydať svedectvo pociťovali ako dĺžobu i povinnosť voči tým, ktorí neprežili.

Téma holokaustu je jednou z ťažiskových tém dnešného ľudstva, keďže je to téma smrti, téma viny a zodpovednosti, téma azda najfatálnejšieho zlyhania ľudského rácia i elementárnej humánosti. Takto ju chápe svet západnej civilizácie a už viac ako polstoročie jej venuje nebývalú pozornosť. V postkomunistických krajinách strednej a východnej Európy je dnes tomu trochu inak. Komunistický režim síce holokaust deklaratívne odsudzoval, no jeho teoretickým východiskám, spoločenskému pozadiu i konkrétnym prejavom príliš veľkú pozornosť nevenoval. Jednak preto, že sám bol latentne antisemitský, a jednak vnímal, že svedectvo o inej totalite a jej tragických následkoch, poukazuje na jeho totalitnú povahu. Až pád komunizmu a začiatok návratu do sféry západného demokratického sveta definitívne odblokoval tému holokaustu - najvyšší predstavitelia Slovenska sa oficiálne ospravedlnili za genocídu židov počas vojnovnej Slovenskej republiky. Na jednej strane sa dnes aj na Slovensku chápe holokaust ako štátny zločin fašizoidnej Slovenskej republiky 1939-1945 a pociťuje sa vina za utrpenie a smrť takmer 90 tisíc židov - slovenských štátnych občanov, na druhej strane sme takmer denne svedkami verejných pokusov túto tragédiu zastierať, bagatelizovať, ba dokonca ospravedlňovať! Šokujúce je, že sa to deje za tichého súhlasu najvyšších štátnych inštitúcií. Na jednej strane štát odhaľuje pamätníky obetiam holokaustu, na druhej strane vláda nie tak dávno vyznamenala antisemitský týždenník, z pera poslanca vládnej koalície sme čítali názor, že vojnové Slovensko sa na fašizmus a antisemitizmus iba hralo, iný poslanec sa vyjadril, že slovenskí židia si za svoj osud mohli sami, lebo sústredili vo svojich rukách priveľký majetok, sudca najvyššieho súdu vyhlásil Hlinkovu mládež za dobrú organizáciu a tak ďalej, a tak podobne. V tomto kontexte prevráte-

ných hodnôt ani tak veľmi nešokovalo, keď v priebehu prezentácie Salnerovej knihy sa o slovo prihlásila jedna z obetí holokaustu a jedna z autoriek knihy známa bratislavská kníhkupkyňa pani Selma Steinerová, ktorá povedala, že takmer neminie deň, aby sa v jej antikvariáte nezastavili na krátko ostrihaní mladíci a nezaujímali sa o knihu Adolfa Hitlera *Mein Kampf*.

Také, či presnejšie, aj také je dnešné, do Európy smerujúce Slovensko viac ako polstoročia po holokauste a na prahu tretieho tisícročia.

(skrátene)

5

ANTON BALÁŽ

Knižná revue, 15. apríla 1998

Kniha fotografií a dokumentov *Tragédia slovenských židov*, ktorá vyšla roku 1949, stala sa na dlhé desaťročia posledným komplexnejším svedectvom o osude slovenskej židovskej komunity v rokoch druhej svetovej vojny. Až rozsiahla práca historika Ivana Kamenca *Po stopách tragédie* (1992) opäť vrátila túto zamlčivanú a tabuizovanú tému do slovenských dejín. A čo je rovnako podstatné - aj do vedomia slovenskej spoločnosti.

Kým Kamencova kniha oslovuje silou faktov, presvedčivosť knihy Juraja Špitzeru *Nechcel som byť žid* (1994) spočívala v autentickosti jeho osobného svedectva. Rovnako ľudsky a psychologicky vierohodné osobné svedectvá som teraz našiel v knihe Petra Salnera *Prežili holokaust*. (...)

Kým v úvode nie náhodou spomenutá kniha z roku 1949 bola výsledkom dokumentačnej akcie Zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku, Salnerova kniha čerpá svedectvá z projektu *Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust*. Tento jedinečný celosvetový projekt realizuje univerzita v Yale formou videozáznamov a jedným z jeho predstaviteľov je aj Steven Spielberg, tvorca filmu *Schindlerov zoznam*. Na Slovensku sa projekt uskutočnil pod odbornou gesciou Ústavu etnológie SAV v rokoch 1995 - 1996 a etnológ Peter Salner sa po jeho skončení rozhodol aspoň časť príbehov (...), predstaviť aj v knižnej podobe. Zväčša len s minimálnym vstupným či vysvetľujúcim komentárom radí príbehy

tak, aby rozprávanie pokrylo všetky rozhodujúce etapy tragédie: prijatie rasových zákonov vládou slovenského vojnového štátu, deportácie, počas ktorých vyviezli do koncentračných táborov takmer 60 tisíc židovských občanov a „kedy nič neplatilo, išlo proste o prežitie“, potom obdobie, keď boli zvyšky židovskej komunity v pracovných táboroch, zapojili sa potom do SNP, hľadali cesty, ako prežiť novú vlnu deportácií a dočkať sa oslobodenia. Kapitola *Zabudnutý holokaust* je zostavená z rozprávání tých slovenských židov, ktorí prežili holokaust na území, ktoré po viedenskej arbitráži pripadlo Maďarsku. Najdramatickejšiu podobu majú príbehy sústredené v kapitole o koncentrákoch, kde fyzické a psychické utrpenie obetí bolo natoľko strašné a nezabudnuteľné, že Theodor Adorno ho zhrnul do metafory, že „po Osvienčime sa nedajú písať básne“. Záverečná kapitola *Kedy skončil holokaust?* vyúsťuje do poznania, že „kým žijú svedkovia, holokaust pre nich (ale aj pre ich slovenské okolie) nebude mŕtvym obdobím“.

Príbehy v knihe nie sú štylisticky upravované, Salner volil formu presného prepisu z videozáznamov a čitateľ knihy sa tak sám stáva tiež svedkom - teraz toho, ako sa z pamäti postupne vynárajú jednotlivé zážitky, vrstvia sa, vracajú, opatrne, len postupne sa dotýkajú bolestivých miest, sprítomňujú dávne utrpenie - a niekedy dospejú k očistnej katarzii. Inokedy je zážitok holokaustu nevyhovujúci. (...)

Ak zostavovateľ knihy *Tragédia slovenských židov* roku 1949 uvažoval v jej úvode o tom, že niekomu sa môže zdať „trocha, takmer nečasová“, pri čítaní príbehov v knihe *Prežili holokaust* aj po vyše polstoročí cítime, že nestratili svoju ľudskú emocionálnu, zároveň sú akousi encyklopédiou utrpenia našej židovskej komunity. Možno sa do vedomia „majoritného spoločenstva“, teda väčšiny z nás, naozaj dostávajú už oneskorene, ale zároveň si uvedomujeme, že rozprávanie o čase neľudskosti v našich dejinách nemôže byť nikdy nečasové. • (skrátene)

6

DANIEL LUTHER

Slovenský národopis 4/97

S obdivom som sledoval dvojročné úsilie kolegu Salnera získať a zaznamenať trpké spomienky ľudí, ktorí prežili šoa (veľké nešťastie). Z priateľských rozhovorov som vedel, že svedectvá o utrpení nie sú pre neho iba „zhromažďovaním výskumného materiálu“. Na ceste spoznávania osudov židovských spoluobčanov a spoločnosti, v ktorej sa mohli udiť, musel prevládnuť jednoznačne antihumanistický rozmer historických udalostí, aby neskĺzol do roly oneskoreného žalobcu, ako aj rozporuplné politizujúce hodnotenia súčasníkov, aby sa neznížil medzi nich. Získal tak potrebný nadhľad a (ak sa to v tomto prípade vôbec dá) aj vedeckú objektivitu. Som rád, že sa mu to podarilo. (...)

Zaujímavý je spôsob riešenia najcitlivejšieho jadra „problematiky“, ktoré sa v porevolučnej súčasnosti obnažilo v množstve falošných argumentov, ospravedlnení a z toho plynúcich nedorozumení. Je to vzťah majoritného (teda Slovákov ako celku) a židovského obyvateľstva pred, počas a po skončení holokaustu, pri ktorom nevyhnutne vyvstáva otázka viny, poukazujúcej na v spoločensve zažitý antisemitizmus. Autorský nadhľad na tento problém je badateľný v celej práci, ponecháva priestor celej zaznamenatej škále i protichodných postojov. Dokladajú to napríklad slová v jednej zo spomienok na povojnovú dobu, ktorým prisúdil zovšeobecňujúci význam: „...škaredo sa chovala malá časť obyvateľstva. Väčšina slovenského obyvateľstva sa chovala korektne a slušne a pomáhala nám.“ Ako však píše v úvode knihy, obraz udalostí do istej miery ovplyvňuje aj „výskumná vzorka“, ktorú sa podarilo získať a presvedčiť, aby vypovedala. Svedectvá iných, a najmä tých, ktorí neprežili, by zneli iste prísnejšie...

Peter Salner sa nepustil cestou podrobných analýz, nenarába s dobovými prameňmi ani argumentmi historikov, hoci ich podľa priloženej literatúry pozná. Upozorňuje na zámer projektu, v rámci ktorého sa realizačný tím pridržal zásady ponechať výpovednú hodnotu samotným spomienkam a „neskresľovať“ ich komentármi, korigujúcimi či potvrdzujúcimi ich širšiu platnosť. Výberom a obsahom je však celková výpoveď

taká výstižná, že hlbšie historické analýzy príčin a dôsledkov, vplyvujúcich na priebeh udalostí, by jej ani neprospeli.

Autor akoby okrajom poznamenáva, že ide o etnologickú prácu, využívajúcu metódu „oral history“. Je príspevkom k poznaniu obdobia, ktorému „dosiaľ slovenská etnológia venovala okrajovú pozornosť“. Možno by tu bola stačila poznámka, že výskumy „spomienkových rozprávání s tematikou SNP“ sa (aj napriek výhradám) predsa len urobili. Zaujímavé etnologické pasáže nachádzame pri rozbere zložitého fenoménu židovskej identity, vnímania jej znakov v rôznych sociálnych vrstvách židovskej komunity, ako aj jej uchovávaní. Dobré sú využité poznatky, známe z predchádzajúcich prác autora, týkajúce sa problematiky tolerance a intolerance v spoločenskom živote medzivojnového obdobia, podopreté novými postrehi a súvislosťami.

Za výrazný zlom v dobrých vzťahoch slovenského a židovského obyvateľstva považuje až udalosti konca roka 1938, vznik autonómie a Slovenského štátu, keď sa antisemitizmus stal štátnou doktrínou a časť obyvateľstva takémuto oficiálnemu postojú podľahla. Aj v tomto období však nachádza „spravodlivý postoj“ k majoritnej väčšine, uvádza príklady bezcitného správania i nezištnej pomoci. Etnologicky inšpiratívne sú pasáže, zdanlivo len okrajovo súvisiace s hlavnou témou, v ktorých plasticky opisuje princípy blízkeho súžitia i empatických postojov k návykom a tradíciám židov (ale aj židov ku kresťanom) v lokálnych podmienkach.

Touto knihou a materiálmi v nej uvedenými sa slovenská etnológia opäť dostáva do sveta. Obdobných prác totiž nie je veľa. Neprajníci možno poznamenajú, že nie je potrebné jatriť staré rany a vynášať negatívne svedectvá o spoločnosti. Úprimná snaha o autorskú objektivitu je však neprehliadnuteľná a v tomto svetle môže mať kniha i očistný a nielen dokumentaristický charakter. Je ťažké a iste i necitlivé napísať, že kniha sa aj dobre číta. Odhliadnuc od smutnej témy je to však pravda. • (skrátene)

7

PETRA BOMBÍKOVÁ

SATISFAKCIA PAMÄTE

Dominofórum 10/1998

Posledný februárový týždeň sa v Zichyho paláci v Bratislave uskutočnila prezentácia knihy Prežili holokaust. Zvyčajne sa pri podobných podujatiach stretáva autor s publikom, v tomto prípade išlo skôr o stretnutie autora s niekoľkými desiatkami „spoluautorov“. Skutočné publikum tvorilo zanedbateľnú menšinu.

Kniha Prežili holokaust predstavuje výstup z už dva roky prebiehajúceho výskumného projektu *Osudy tých, ktorí prežili holokaust*. (...) Peter Salner v rozsiahlejšom metodologickom úvode vysvetľuje základné techniky a prístupy uplatňované pri vlastnom zaznamenávaní výpovedí. Hovorí o opodstatnenosti ich uchovávaní na videozázname, ktorý dokáže jedinečným spôsobom zachytiť a sprostredkovať emotívnosť rozprávania: „Ukázalo sa, že zdánlivo statický obraz získava dynamiku, pretože obraz rozširuje spektrum údajov o ďalšie informácie.“

(...)

Napriek tomu, že kniha je akousi skladačkou individuálnych výpovedí a osudov a vo veľmi stručných autorských vstupoch ponúka len všeobecne známe historické fakty, ktoré pomáhajú jednotlivé svedectvá usúvŕať, treba povedať, že celok textu sprostredkúva v istom zmysle uzavretý a presný obraz doby. I keď prirodzene ide o odlišný „obraz“, než na aký sme zvyknutí v prácach „tradičnej“ historiografie. Je utvorený z ničím a nikým nekorigovaných spomienok svedkov, ktorí si často presne nespomínajú na faktografické detaily, a zväčša nehovoria o zlomových udalostiach „veľkej politiky“. Dodnes si však veľmi presne sprítomňujú detaily „každodennosti“ prežívanej v pracovných táborech, v úkrytoch, getách a koncentrákoch. Rozpamätávajú sa na pocity hrôzy, smútku, strachu, na zvuky a pachy, svetlá a štekot psov. Kniha, tak ako celý projekt, ponúka predovšetkým neuveriteľný emočný obraz doby. Svedectvá na jednej strane vypovedajú o podstatných a typických prejavoch holokaustu, a súčasne o desiatkach a desiatkach náhod, ktoré v ich prípade rozhodli o živote. Tak napríklad bezprostredne po sebe v knihe čítame rozprávanie že-

ny, ktorá prežila, pretože klamala a urobila sa staršou, a spomienku muža, ktorý prežil práve preto, že priznal svojich „len“ štrnásť rokov. Emotívnosť rozprávania je umocnená i faktom, že jednotlivé výpovede sú prepísané v autentickej podobe a neboli následne gramaticky a štylisticky upravované. Citované spomienky sa však netýkajú len židovskej komunity. Vypovedajú mnohé aj o majoritnom obyvateľstve, o zmenách jeho postojov, napríklad o tolerantnom spolunažívaní pred vojnou, o neskorších prejavoch antisemitizmu podporovaných protižidovským zákonodarstvom, či o väčšej ochote pomáhať v období po vypuknutí SNP, alebo o ambivalentnom prijímaní židovských obyvateľov po ich návrate z koncentrákov či úkrytov.

Napriek tomu, ako na prezentácii knihy upozornila Joane Rudolf z Yalskej univerzity, viaceré svedectvá získané na Slovensku od účastníčok prvých dievčenských transportov do Osvienčimu v roku 1942 majú mimoriadnu hodnotu i pre faktografické doplnenie výskumu.

Metóda ústnych svedectiev (*oral history*), ktorej výsledky boli použité v knihe Prežili holokaust, pracuje s dosiaľ veľmi málo využívaným druhom prameňov - s individuálnymi spomienkami. Zhromažďuje autentické svedectvá o udalostiach, prirodzene i s ich individuálnou interpretáciou. V kombinácii s vecným sprístupňovaním historických faktov však práve suma mnohých navýsosť subjektívnych interpretácií môže vyvážiť interpretáciu jediného historika. História je odrazu oveľa viac o ľuďoch než o číslach a dátumoch.

Kniha Prežili holokaust je výnimočná a dôležitá. Dôležitá kvôli skúsenosti, ktorú pre nás sprostredkúva. Mnohí zo svedkov o nej vypovedali napriek bolestivosti emócií, spojených so spomienkami, „pretože to považovali za svoju morálnu povinnosť. Dôležitú úlohu zohrala aj potreba uctiť si tých, čo neprežili“. V tejto súvislosti azda môže pôsobiť neadekvátne, že som sa vo svojom príspevku venovala viac koncepcii knihy než samotným svedectvám. Je ale veľmi ťažké dodať k nim akýkoľvek komentár. • (skrátene)